

Я. Б. Олійник,* Т. Я. Олійник**

ДІАГНОСТИКА СТІЙКОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

Проблема стійкості є однією із фундаментальних проблем природознавства. Стійкість — це універсальний атрибут речей, властивостей, відносин, що дозволяє вважати поняття «стійкість» загальнонауковою і філософською категорією. Загальнофілософське поняття стійкості як діалектична єдність змінності і незалежності інтерпретується як постійність якісних характеристик системи при зміні в певних межах якісних перемінних або ж як здатність системи зберігати свою структуру в умовах внутрішніх або зовнішніх діянь певної інтенсивності.

Проблема стійкості територіальних систем є одним з нових наукових напрямків. Її виникнення було викликано необхідністю розробки оцінок природного, соціального, економічного і екологічного стану територіальних систем для здійснення максимально можливого їх використання, їх кількісних характеристик і граничного обмежувального навантаження на територію. Практичне визначення стійкості реальних територіальних систем до конкретного виду діянь (зовнішніх або внутрішніх) найчастіше передбачає вирішення задачі про те, чи вийде дана територіальна система з діапазону природного стану при наявній інтенсивності діянь і, якщо вийде, то добре це чи погано. Важливо визначити: стійкість від чого, проти чого або для чого, для якого періоду часу повинна спостерігатися стійкість, межа стійкості і ємкість територіальних систем.

Розвиток і формування територіальних систем будь-якого типу, рівня, рангу — складні й тривалі процеси. Кожна система, що розвивається, час від часу досягає певних критичних станів, у яких відбувається її якісна і кількісна перебудова. В результаті у внутрішньому стані системи посилюється контрастність, яка надає їй деяку жорсткість. Виникає питання про допустимі межі контрастності, при яких територіальна система ефективно функціонує. У зв'язку з цим важливо вміти кількісно визначити потенціальні можливості системи, їх резерви, запас стійкості. Слід зазначити, що розвиток територіальних систем не завжди супроводжується автоматичним переходом від одного стану гармонії до іншого (наприклад, моделі рівномірного розміщення продуктивних сил, полі центричної помірної концентрації і т. д.). Частіше всього це супроводжується виникненням конфліктних ситуацій, що цілком об'єктивно і обумовлено, з одного боку, обмеженою ємністю територіальної системи як такої, постійними ускладненнями, насиченням новими елементами територіальних структур з другого.

Як індикатор стійкості можна використати стан тріади: природа — населення — господарство. Залежно від характеру зовнішньої дії і отриманої інформації про реакцію системи на неї доцільно виділити декілька видів стійкості: раптова диференціальна стійкість, що характеризує реакцію системи на мале і короткотривале зовнішнє діяння; короткотривала інтегральна стійкість відображає реакцію системи на короткотривале інтенсивне зовнішнє діяння; довготривала споживча стійкість характеризує реакцію системи на мале діяння протягом тривалого часу; стаціонарна інтенсивна стійкість — мінімальна інтенсивність

© Олійник Я. Б., Олійник Т. Я., 2007

* декан географічного факультету, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Заслужений діяч науки і техніки України

** асистент кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат економічних наук

дії даного типу, яка при постійній дії знищує систему, тобто виводить її за межі певного ефективного функціонування.

Зі стійкістю геосистем тісно пов'язані поняття розвиток і функціонування. Розвиток означає перехід системи із одного рівня на інший: більш високий (в процесах прогресивного розвитку) або більш низький (в процесах регресивного розвитку). Функціонування — це збереження існуючої структури системи в межах заданого якісного стану. Розвиток — зовсім інший процес — процес переходу в інший якісний стан, на інший рівень розвитку, при якому відбувається перебудова структури. Однак, якщо навіть розглядати процес тільки прогресивного розвитку, то можна відзначити, що система не може безмежно збільшувати число рівнів. Їх зростання призводить до втрати системою стійкості і цілісності.

Правда, частина системи все-таки переходить на більш високий рівень і там зливається з частиною системи цього рівня, але це вже інша система. Причому, чим вище організація системи, тим складніше перевершувати свій рівень розвитку і тим ширше процес створення однорівневих утворень і більша можливість трансформації вихідної системи.

За сучасними уявленнями, розвиток навколишнього світу виходить із положення, що в глибинах природи панує хаос, який має фундаментальний характер, у той час, як порядок панує лише зверху хаосу як його обмеження. Тому орієнтація розвитку визначає обмеження на можливе різноманіття поведінки геооб'єктів. Отже, процес розвитку виступає як послідовність перебудов, конфліктів, катастрофічних проявів тощо, але це і ланцюг компромісів, погоджень інтересів, суперечностей.

Характер протікання процесу розвитку, особливо в соціально-економічному аспекті необхідно розглядати з позиції характеристики стану гомеостазу, який є вихідним для збалансованого розвитку геосистем.

Під гомеостазом розуміється функціональний стан системи, при якому за рахунок дії спеціальних систем управління (гомеостатів) забезпечується підтримання динамічної стабільності життєво важливих функцій і параметрів системи при різних змінах внутрішнього і зовнішнього середовищ.

Поняття гомеостазу сформувалось у результаті вивчення регуляції функціонування живих організмів. Сам термін запропонований у 1929 році американським фізіологом У. Кенноном. Зв'язок теорії гомеостазу з проблемами регулювання внутрішнього середовища привів до розвитку, використання цього поняття у загальній теорії управління. Вивчення гомеостатичних систем і структур управління різної природи і функціональних механізмів гомеостазу сприяло виникненню гомеостатики, яка вивчає механізми підтримки постійності функцій, параметрів і ритмики різних систем.

Гомеостатичні системи характеризуються внутрішньою речовою і термодинамічною нерівновагою, гетерогенністю елементів. Гомеостатика ставить проблему протилежностей і протиріччя у нерозривний зв'язок з вирішенням проблем організації та функціонування систем. Головними характерними рисами гомеостатичних систем є стійкість, адаптивність, надійність, живучість тощо. Всі вони забезпечуються протиріччями, закладеними в їхній організації.

Однією з головних проблем вивчення гомеостазу є дослідження внутрішніх структур управління — гомеостатів. Вони підтримують стан динамічної стабільності життєво важливих функцій та параметрів системи і таким чином забезпечують її внутрішню збалансованість і стійкість розвитку.

Гомеостат в загальному випадку має складну будову, підтримуючи прямі, зворотні і перехресні інформаційні зв'язки. Він підтримує баланс протилежних начал розвитку системи, кожне з яких є для неї природним.

Гомеостатична основа є сутнісною характеристикою всіх основних різновидностей геосистем. Особливу увагу їй необхідно приділяти при дослідженні геоєкосистем, міст, систем поселень, ТВК, економічних районів і регіонів у цілому.

Основна частина геосистем характеризується внутрішніми суперечностями, наявністю діалектично взаємозв'язаних протилежних начал, сил, станів, які значною мірою обумовлені гетерогенністю їх елементів і підсистем.

Розвиток геосистем оснований на підтримці певного балансу природних для систем протилежних начал.

Для геосистем особливе значення мають поєднання і діалектична єдність начал розвитку еволюції, з одного боку, і руйнування, знищення — з другого. Було б неправильним розуміти тільки перше з них як формуюче стійкість, стабільність структури і функцій геосистеми, а друге, що руйнує цю стійкість. Обидва вони споконвічно визначають її сутність і тому стійкість геосистеми є результат взаємодії, балансу начал розвитку і руйнування.

Для геосистем гомеостаз являє собою по суті єдиний спосіб їх стійкого існування. Самоорганізація геосистем, яка є проявом переважно самоорганізації природних і соціальних складових, — це в першу чергу їх здатність забезпечити гомеостатичність. Тому можливості механізму управління геосистеми забезпечити гомеостатичну рівновагу є головним способом не тільки її стійкого функціонування, але і збереження.

З діагностикою галузевої структури регіону тісно пов'язаний аналіз комплексності господарства регіону. Під нею прийнято розуміти взаємопов'язаний узгоджений розвиток виробництв і об'єктів соціальної інфраструктури, що забезпечує формування оптимальної пропорціональності економіки як з точки зору найбільш раціонального використання наявних ресурсів, так і з позицій територіального розподілу праці.

Матеріальною основою економічної самодостатності суб'єктів виробництва є відшкодовані ними затрати та чистий дохід і прибуток для розширеного відтворення як на окремому підприємстві, так і в регіоні в цілому.

Сьогодні регіональну економічну самосвідомість слід переводити з теоретичної площини в практичну. Кожен суб'єкт ринку мусить функціонувати винятково за рахунок своєї ефективної діяльності, для якої необхідно створити відповідні умови. Такі поняття як “пільги”, “дотації”, “субсидії” і їм подібні в умовах ринку можуть використовуватися у виняткових випадках з метою соціального захисту, але не для підтримки виробництва. Якщо, наприклад, в Україні понад 55 % збиткових підприємств, то за які кошти можна підтримувати їх діяльність? Якщо в Україні всі адміністративні області, райони, населені пункти дотаційні, то що ж це за механізм стимулювання виробництва та розподілу виробленого продукту підприємства чи усіх підприємств регіону? В умовах ринку такі негативні диспропорції просто недопустимі. Вони призводять до внутрішньої і зовнішньої заборгованості, до неспроможності підприємств саморозвиватися, людей — до ускладнення їх соціального самозахисту, регіонів — до неможливості вирішення територіальних і економічних проблем. В умовах ринку всі його суб'єкти мусять бути економічно незалежні, тобто, чи володіти якимсь капіталом, що дає прибутки, чи заробляти на потреби сім'ї та мати заощадження, чи отримувати такі пенсії та інші доходи, щоб не потребувати пільг, субсидій тощо.

Бути суб'єктом ринку завжди означає виступати в ролі продавця чи покупця. Тобто продавець завжди повинен мати економічні основи виробляти продукт і пропонувати його на ринку, а покупець — спроможність у разі потреби завжди такий товар придбати. Це означає, що продавець і покупець як учасники ринку мусять бути економічно самодостатні. Один — виробляти, щоб мати прибутки,

інший — заробляти, щоб отримувати грошові доходи для споживання. В даному випадку економічна самодостатність суб'єктів ринку не зводиться лише до отримання прибутків і доходів, а створення господарського механізму, за якого прибутки і грошові доходи були б можливими. Рівність прибутків чи грошових доходів учасників ринку є лише кількісними критеріями можливої їх економічної самодостатності, тобто спроможності в умовах вільних товарно-грошових відносин здійснювати виробничі чи споживчі функції. Економічна самодостатність суб'єктів ринку — це їх грошова спроможність здійснювати самозабезпечення, самоокупність і самофінансування за умови організації виробництва продукції, робіт, послуг чи придбання товарів, обходячись без субсидій, дотацій і пільг. Останні якщо й потрібні, то не повинні бути обтяжливими для бюджету.

В умовах переходу до ринку економічна система будь-якого організаційного рівня повинна відповідати вимогам самодостатності, щоб забезпечити самодостатнє функціонування національної економіки в цілому. Річ у тому, що нижній організаційний рівень є складовою частиною більш високого організаційного рівня, той, у свою чергу, ще вищого і так до рівня національної економіки. Регіональний рівень економічної системи організаційно вищий від рівнів галузі, підприємства, але нижчий від національного. Особливість і привабливість регіонального рівня економічної системи з погляду обґрунтування самодостатності в тому, що в окремому регіоні зосереджені локальні і галузеві виробничі комплекси, відповідна інфраструктура і система управління як у країні в цілому, лише на нижньому організаційному рівні. Це певною мірою полегшує дослідження поставленої проблеми і теоретичне обґрунтування економічної самодостатності як самоцілі для системи управління економікою будь-якого організаційного рівня. З погляду економічної самодостатності регіональної господарської системи будь-якого організаційного рівня слід зауважити, що саме поняття «економічна самодостатність» не є економічною категорією, а лише відображає стан економічної системи, за якого ця економічна система задовольняє виробничі і соціальні потреби даного регіону. Регіональна економіка будь-якого організаційного рівня повинна відповідати щонайменше декільком групам критеріїв, за яких вона може вважатися самодостатньою: по-перше, відповідним обсягом і структурою трудового потенціалу, основного і обігового капіталу; по-друге, відповідною структурою базових і соціальних виробництв; по-третє, відповідним обсягом і структурою виробництва регіонального продукту; по-четверте, бути відкритою економічною системою для капіталів, товарів, робочої сили тощо.

Регіональне просте економічне відтворення передбачає: по-перше, відшкодування матеріальних і трудових затрат у виробничій сфері; по-друге, відшкодування матеріальних і трудових затрат у сфері послуг.

За даних умов весь регіональний продукт самоспоживається, незалежно від того, чи це в процесі внутрішньорегіонального, чи міжрегіонального та міжнаціонального обміну. Капітал не зростає, у кращому випадку зростання обсягів виробництва адекватне зростанню чисельності населення і його потреб, гіршому — загострення демографічних і соціальних проблем, погіршення рівня житла людей, незахищеність непрацюючих.

Регіональне розширене економічне відтворення передбачає наявність у вартісній структурі регіонального продукту значної частки регіонального прибутку, що дає можливість: по-перше, здійснити регіональне просте відтворення; по-друге, забезпечити регіональне розширене економічне відтворення, тобто зростання капіталу, поглиблення і розширення поділу праці, створення нових виробництв, підвищення рівня зайнятості, продуктивності праці і віддачі основного капіталу, прибутковості, рівня життя тощо.

Метою запровадження регіональної економічної самодостатності є створення правових і організаційних основ для соціального і господарського розвитку області, регіону чи міста. Саме економічна самодостатність територій може мати позитивний вплив не лише на вирішення соціальних проблем, але практично всіх питань, які охоплюють економічну сферу.

Економічна самодостатність будь-якого організаційного рівня тісно взаємопов'язана з самофінансуванням і представляє собою двовимірну систему економічних і соціальних відносин між господарськими суб'єктами. Двовимірність системи пояснюється тим, що відносини, в які вступають підприємства і регіон, розповсюджуються як за горизонталлю, так і за вертикаллю.

Горизонтальні відносини охоплюють:

— між підприємствами, організаціями даного регіону однорідних і неоднорідних виробництв та інших регіонів; відносини можуть бути прямі і опосередковані;

— між регіоном і підприємствами та організаціями, розміщеними на даній території;

— між однорівневими регіонами, які складають єдине територіальне утворення (районами міста, сільрадами, адміністративними районами області і т.д.).

Вертикальні відносини охоплюють:

— між державою (суспільством) і регіоном;

— між регіонами різного організаційного рівня: область-район-населений пункт;

— між міністерствами і підприємствами;

— між регіоном і підприємствами.

Якщо вникнути в суть регіональної економічної самодостатності, то неважко виділити дві її особливості. З одного боку, економічна самодостатність — це конкретний стан економіки, який забезпечує прибутковість і самофінансування відтворення даного регіону. З другого — це конкретні форми економічних і соціальних відносин, які треба запроваджувати, планувати, регулювати, удосконалювати для збереження чи збільшення прибутковості та надійного самофінансування відтворення.

Для досягнення рівня економічної самодостатності слід запроваджувати такі форми регіонального виробництва, які дозволяють якнайповніше враховувати об'єктивний характер економічних законів.

В основі регіональної економічної самодостатності є декілька принципів:

— економічна самостійність;

— самоуправління;

— самоокупність;

— самофінансування.

Названі принципи, в разі дотримання, повинні забезпечити:

— збалансованість локальних та регіональних економічних систем;

— економічну і соціальну стабільність у виробничій, невиробничій сферах і регіонів у цілому;

— планомірне зростання обсягів регіонального виробництва, грошових доходів працюючих і не працюючих, рівня життя людей.

Перший і основний з них — принцип економічної самостійності, який реалізується, згідно з теорією самодостатності шляхом передачі усіх виробничих і невиробничих об'єктів, за винятком об'єктів міністерства оборони, у власність регіону. Таким чином, формується нова власність — регіональна власність на капітал. Це означає повне відділення підприємств, об'єднань і організацій від

будь-якого міністерства чи комітету, включаючи об'єкти промисловості, сільського господарства, усі види транспорту, енергетику, зв'язок, банки, землю, води, ліси, прибережну економічну зону та інше.

Така реорганізація зумовлена основним економічним відношенням: встановлення реального власника, реального капіталу на реальній, адміністративно сформованій території. Оскільки теорія економічної самодостатності передбачає ефективне використання кожної одиниці трудового, основного і обігового капіталів, самозростання регіонального капіталу, то встановлення реального власника капіталу є важливою передумовою. Це не означає господарського відособлення від інших регіонів чи від національної економічної системи. Це означає зміну економічних пріоритетів і функцій — регіони і їх галузі утворюють державні і галузеві структури, а не центральні органи дотують життєдіяльність регіонів, спочатку забравши у своє розпорядження їхній продукт.

Другий і не менш важливий серед них — принцип економічного самоуправління. Цей принцип впливає з попереднього. Власник капіталу завжди зацікавлений в ефективному його використанні, зниженні затрат на виробництво продукції і отримання прибутків. Теорія власності обґрунтовує і відповідну систему управління капіталом.

Суспільна власність на капітал вимагає централізованого управління нею, регіональна — регіонального, приватна — самостійного економічного управління.

У регіоні як складовій державної і соціально-економічної системи завжди поєднуються і відповідні господарські системи управління: державна, регіональна, галузева, самостійна.

Поєднання систем управління має бути гармонійним. Критеріями гармонійного поєднання господарсько-управлінських систем є стабільне зростання обсягів регіонального продукту і прибутковості всіх виробничих об'єктів. Пріоритетною має бути система самоуправління локальних виробничих об'єктів та регіональних господарських систем.

Державна та галузева господарсько-управлінські системи здійснюють лише функції макроекономічного регулювання, забезпечуючи пропорційність і стабільність галузей і національної економіки в цілому.

Третій важливий принцип — регіональна самокупність. Цей принцип передбачає економічне самовідтворення — виробниче і виробничо-інфраструктурне.

Четвертий принцип — регіональне самофінансування. Він передбачає не лише просте виробниче і виробничо-інфраструктурне відтворення, але й стабільне розширене економічне самовідтворення. Суть розширеного економічного самовідтворення полягає:

— по-перше, у стабільному зростанні до потреб регіону обсягів виробництва товарів і послуг;

— по-друге, у високому рівневі ефективності використання усіх видів затрат, зростанні прибутковості під час виробництва регіонального продукту;

— по-третє, у стабільному соціальному розвитку працюючих і непрацюючих у регіоні та надійному соціальному захисті малозабезпечених.

У цілому економічна самодостатність і самоуправління — це необхідні умови для організації економічної діяльності в будь-якому регіоні.

В умовах переходу до ринку принципи самокупності і самофінансування регіонів, тобто їх економічної самодостатності, повинні сприйматися не лише як потенційно можливі, але й як необхідні, хоча усвідомлення необхідності регіональної самодостатності зовсім не означає, що ця проблема може бути легко

вирішена. Навпаки, які доцільні межі економічної самодостатності регіонів різного організаційного рівня (область, район, населений пункт), що таке механізм формування економічної самодостатності регіону та економічний механізм управління регіоном, яке місце вони повинні посідати в господарському механізмі країни в цілому — ці та інші питання ще вимагають теоретичного обґрунтування і практичної апробації.

Трансформація структури господарських комплексів регіонів — це складний динамічний процес, який формується під впливом багатьох факторів і відбувається в рамках тенденцій зміни аналогічної структури національного комплексу. Здійснення структурної перебудови економіки — необхідна умова забезпечення економічної, екологічної та соціальної безпеки і створення самодостатньої, потужної національної економіки.

Кардинальна реконструкція господарського комплексу країни, вдосконалення його функціональної і територіальної структури зміцнить економічний потенціал української держави і, зокрема, її регіонів, їх здатність до виживання й розвитку.

Сучасні економічні процеси зумовлюють необхідність комплексного дослідження структурних змін економіки регіону з метою подальшого визначення загальних і специфічних тенденцій розвитку економіки держави. Для вирішення проблем структурної трансформації господарства регіонів необхідні:

- визначення мети структурної перебудови економіки регіонів;
- визначення основних факторів, що зумовлюють розвиток та розміщення продуктивних сил;
- всебічну оцінку нинішньої економічної, екологічної та соціальної ситуації в регіонах України через призму продуктивних сил;
- визначення пріоритетних напрямків структурної трансформації економіки регіонів з метою вирівнювання їх розвитку;
- формування моделі структурної трансформації господарства регіонів;
- розробка механізмів реалізації регіональної політики у галузі структурних реформувань економіки регіонів.

Метою нової регіональної політики в галузі структурної перебудови є здійснення перетворень у напрямку створення багатокладної ефективної економіки, основаної на ринкових відносинах, нових мотиваціях до праці, орієнтованої на раціональне використання наявних ресурсів, поступове поліпшення рівня якості життя та соціального захисту населення, збереження довкілля.

Структурна політика — це комплекс науково обґрунтованих заходів, спрямованих на оптимізацію функціонально-компонентної й функціонально-територіальної структури господарства України, вдосконалення внутрішньогосподарських пропорцій, повну збалансованість усіх галузей, поглиблення економічних і технологічних зв'язків між ними, кооперування, комплексування й комбінування виробництва та формування такого господарського механізму, який був би максимально соціально-орієнтованим, економічно високоефективним, технологічно найдосконалішим, структурно завершеним, екологічно безпечним, інтегрувався у світовий економічний простір і відповідав усім вимогам і параметрам незалежної держави.

Отже, концепція структурної політики держави полягає у формуванні структурно завершеної господарської системи, підсистемами якої є регіональні господарства. Виходячи з цього, метою регіонального структурного регулювання є забезпечення функціонування національної економіки як цілісної системи на базі оптимального розміщення продуктивних сил з урахуванням місцевих ресурсів,

існуючих систем розселення, особливостей історичного розвитку та екологічної безпеки регіону. Оптимальність у цьому випадку визначається, з одного боку, рівнем розвитку соціально-економічних потенціалів регіонів, а з іншого — загальною ефективністю національної економіки з огляду на місце у світовому економічному просторі.

Структура економіки характеризується за допомогою визначених пропорцій, що виражають співвідношення взаємозалежних частин єдиного цілого — економіки країни.

Найважливішими питаннями структурної політики в макроекономічному аспекті є: по-перше, вибір і обґрунтування співвідношень між темпами росту всієї економіки і тих її галузей, що забезпечують НТП між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання, між видобувними галузями і галузями, що обробляють сировину і матеріали, між фондами споживання й накопичення, нарешті, між галузями АПК; по-друге, визначення впливу зрушень у галузевій, вартісній, територіальній і соціальній структурі виробництва на економіку загалом, їх врахування при розробці й прийнятті управлінських рішень.

Цілеспрямоване регулювання цих співвідношень покликане забезпечити динамічну рівновагу всіх структурних елементів економіки. Звідси випливає вимога динамічної усталеності поступального розвитку економіки, її структурної збалансованості.

Необхідність збалансованого розвитку народного господарства впливає із законів економічного розвитку, їх дія спрямована на забезпечення пропорційності розвитку всього народного господарства та дотримання відповідності між усіма структурними елементами економіки, між потребами суспільства, з одного боку, й ресурсами — з іншого, на розподіл і ефективне використання з метою найповнішого задоволення потреб суспільства при мінімізації витрат праці, а також завдання мінімальної шкоди довкіллю.

Світова практика нагромадила значний досвід більш чи менш успішних прикладів здійснення такого складного процесу, як реструктуризація національної економіки. Для нашої країни, яка розпочинає оптимізацію структури національного господарства, подолання залишеної після розпаду СРСР некомплексності та незбалансованості відтворювальних механізмів, всебічна оцінка позитивних та негативних прикладів цього досвіду має першочергове значення.

